

Θέμα: « Η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στη ζωή της χώρας» (Άρθρο 5 παρ.1 Συντ.)

Ι. Η νομική φύση και η λειτουργία της διάταξης του άρθρου 5 παρ.1 στο Σύνταγμα.

Με τη διάταξη του α. 5 παρ. 1 Σ , η οποία αποτελεί μια από τις πιο αξιοσημείωτες καινοτομίες του ισχύοντος Συντάγματος , αφού δεν υπήρχε αντίστοιχη διάταξη στα προηγούμενα Συντάγματα, κατοχυρώνεται σε γενικότερο πλαίσιο η ελευθερία του ανθρώπου με την υποκειμενική αλλά και την αντικειμενική της διάσταση, ως αντικειμενική αρχή αλλά και ως «μητρικό» θεμελιώδες δικαίωμα¹.Μια διάταξη με τόσο γενικό περιεχόμενο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί « ένα πρόσθετο αυτοτελές δικαίωμα αλλά μια γενική αρχή, κατευθυντήρια για το νομοθέτη και ένα ερμηνευτικό κανόνα για τη διοίκηση και τα δικαστήρια.Ωστόσο η άποψη αυτή δεν ανταποκρίνεται στα νεότερα νομολογιακά δεδομένα που τείνουν να δέχονται πως στο άρθρο 5 παρ.1 βρίσκεται το κύριο έρεισμά της η οικονομική και ειδικότερα η επαγγελματική ελευθερία, παράλληλα με διάφορες άλλες εκφάνσεις της προσωπικότητας,οι οποίες δεν κατοχυρώνονται ρητά από τα επιμέρους συνταγματικά δικαιώματα. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα γνήσιο δικαίωμα και μάλιστα για ένα γενικό δικαίωμα ελευθερίας, που κατοχυρώνει συνταγματικό δικαίωμα και αναπτύσσει πλήρη νομική δύναμη². Η διάταξη του α. 5 παρ. 1 Σ βρίσκεται σε σχέση γενικού προς ειδικό, με πολλές άλλες συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν μερικότερες πλευρές της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, συμπληρώνοντας την παρεχόμενη από αυτές προστασία της προσωπικότητας.

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας προστατεύει οποιαδήποτε προσπάθεια αυτοκαθορισμού του ατόμου και όχι την

¹ Δημητρόπουλος Αν., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου ΙΙΙ,Θ΄ έκδοση, Αθήνα 2001

² βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα,Β΄,1991,1144-5

άσκηση εξουσίας αυτού, έναντι άλλων προσώπων για το καθορισμό της προσωπικότητας αυτών.Ως προσωπικότητα νοείται «το σύνολο των ιδιοτήτων ικανοτήτων και καταστάσεων, που αφενός μεν προκύπτουν από την υπόσταση του ανθρώπου ως ελλόγου και συνειδητού όντος, αφετέρου δε εξατομικεύουν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο»³.Η έννοια αυτή της προσωπικότητας είναι ευρύτερη από εκείνη της νομικής προσωπικότητας, της ικανότητας δηλ. του να είναι κανείς υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.Η προσωπικότητα όπως αυτή καθορίζεται από το άρθρο 5 παρ.1 Σ έχει μια σειρά από επιμέρους εκφάνσεις και εκδηλώσεις.

II. Οι περιορισμοί του δικαιώματος.

Καθίσταται πρόδηλο ότι η απεριόριστη κατοχύρωση και προστασία γενικά της ανθρώπινης ελευθερίας είναι δυνατόν να καταλήξει σε επικίνδυνες ατραπούς για το δημοκρατικό πολίτευμα και γενικά για το κοινωνικό σύνολο. Για να αποφύγει τους 'σκοπέλους ' αυτούς ο συντακτικός νομοθέτης προχωρεί στην οριοθέτηση του δικαιώματος μέσω της τριάδας περιορισμών που προβλέπονται στο άρθρο 5 παρ.1Σ: Μη προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων, μη παραβίαση του ίδιου του Συντάγματος και των χρηστών ηθών.

α. Δικαιώματα των άλλων .

Σε αυτά εμπεριέχονται όχι μόνο τα ατομικά δικαιώματα που πηγάζουν από το Σ και προστατεύουν όλους τους πολίτες, αλλά και τα ιδιωτικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται μέσα είτε από σύμβαση, είτε από τη κοινή νομοθεσία, με τη προϋπόθεση ότι δε θεσπίζονται ειδικά προκειμένου να ματαιώσουν ή να περικόψουν την άσκηση του δικαιώματος του άρθρου 5 παρ.1 από συγκεκριμένο πρόσωπο.Βέβαια απλά συμφέροντα των άλλων, που

³ Αρ. Μάνεσης, Ατομικές Ελευθερίες,1982,116

δε προστατεύονται ειδικώς από το δίκαιο δεν είναι δυνατόν να περιορίζουν το δικαίωμα του άρθρου 5 παρ.1 Σ.⁴

β. Μη παραβίαση του Συντάγματος.

Η αναφορά στο Σ αφορά κυρίως της οργανωτικές διατάξεις του και κυρίως την άσκηση νομοθετικής αρμοδιότητας από τη πλευρά της πολιτείας, αφού τα συνταγματικά δικαιώματα εμπεριέχονται ούτως ή άλλως στα «δικαιώματα των άλλων».⁵ Όριο στη ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας τίθεται επομένως όχι μόνο το ίδιο το τυπικό Σ αλλά και οι νόμοι που έχουν παραχθεί σύμφωνα με αυτό⁶, χωρίς μάλιστα να εξετάζεται η εσωτερική τυπική αντισυνταγματικότητά τους⁷. Περαιτέρω περιορισμοί, τους οποίους ο νομοθέτης οφείλει να σεβασθεί κατά τη θέσπιση των νόμων αποτελούν οι λεγόμενοι «περιορισμοί των περιορισμών», όπως είναι η αρχή της αναλογικότητας και η διαφύλαξη του πυρήνα του δικαιώματος. Ως πυρήνας του δικαιώματος του άρθρου 5 παρ.1 Σ που περιλαμβάνει την ύστατη και απροσπέλαστη για τη δημόσια εξουσία περιοχή είναι αυτή της ανθρώπινης ελευθερίας δηλ. την αυστηρά προσωπική βιοτική σφαίρα και τη προστασία των αναγκαίων βάσεων της.⁸

γ. Τα χρηστά ήθη.

Η ρήτρα των χρηστών ηθών δεν περιορίζει η ίδια ευθέως την ελευθερία του ατόμου, διότι δε πρόκειται για προσυνταγματικό ή για υπερσυνταγματικό δίκαιο, αλλά για ηθικές αντιλήψεις που προσδιορίζουν οι εκάστοτε ισχύοντες (κυρίως ποινικοί) νόμοι, μέσα στα όρια του Σ. Επομένως η έννοια των χρηστών ηθών είναι εμπειρικά προσδιορίσιμη κατά περίπτωση ασφαλώς όχι με βάση την υποκειμενική αντίληψη του δικαστή γι' αυτά αλλά με βάση τις

⁴ βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Β', 1991, 1149-50

⁵ Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, 2002

⁶ Πρβλ., Φ. Σπυρόπουλο, Το σύστημα των περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα, σε: Σύμμεκτα Σπηλιωτόπουλου, 200, 625-6, 630

⁷ Βλ. Β. Σκουρή/Ε. Βενιζέλου, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, 1985, 83 επ.

⁸ Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, 2002

κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με την ΑΠ 717/1985, ανάπτυξη της προσωπικότητας πρέπει να μην αντίκειται « στις επιταγές της επικρατούσας κοινωνικής και συναλλακτικής ηθικής και στις θεμελιώδεις ηθικές και οικονομικές αντιλήψεις του μέσης ηθικής κοινωνικού ανθρώπου και να μην οδηγεί σε καταφώρως άδικα και αντικοινωνικά αποτελέσματα». Σε καμία όμως περίπτωση η επίκληση των χρηστών ηθών δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως όχημα για την έμμεση επιβολή προτύπων κοινωνικής συμπεριφοράς που είναι δυνατόν να αλλοιώσουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του κάθε ατόμου. Έτσι ενδεχόμενες αποκλίνουσες συμπεριφορές που παραμένουν στη ιδιωτική σφαίρα του ατόμου χωρίς να έχουν αντίκτυπο στη δημόσια ζωή δε μπορούν να αξιολογηθούν υπό το πρίσμα των χρηστών ηθών ούτε να αποτελέσουν αντικείμενο νομοθετικών περιορισμών διότι μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο το «δικαίωμα στη διαφορετικότητα» μπορεί πράγματι να καταστεί σεβαστό.⁹

III. Φορείς και αποδέκτες του δικαιώματος.

Φορείς του δικαιώματος είναι καταρχήν όλα τα φυσικά πρόσωπα ημεδαποί και αλλοδαποί, ανεξάρτητα αν για τους τελευταίους είναι δυνατόν να θεσπιστούν για λόγους όπως αυτούς του δημοσίου συμφέροντος, της εθνικής ασφάλειας κτλ διάφορες διακρίσεις (π.χ. απαγόρευση βιομηχανικών εγκαταστάσεων και επενδύσεων από αλλοδαπό νομικό πρόσωπο σε παραμεθόριες περιοχές)¹⁰. Ακόμα και τα άτομα που βρίσκονται σε ειδική κυριαρχική σχέση προς τη κρατική εξουσία είναι φορείς του δικαιώματος. Έτσι κρίθηκε π.χ. με τις ΔΕΦ Θεσσαλονίκης 180/1996 και ΔεφΑθ 643/1999 (Αρμ. 1997, 697 και Διδικ 2000, 354 αντίστοιχα) ότι οι αποδιδόμενες σε στρατιωτικό ή αστυνομικό

⁹ Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, 2002, 171-172

¹⁰ ΣτΕ 3469/1991, Διδικ 1992, 557

υπάλληλο πράξεις (σύναψη ερωτικού δεσμού με έγγαμο) ανάγονται αποκλειστικά στη σφαίρα των προσωπικών σχέσεων και για να στοιχειοθετηθεί πειθαρχικό αδίκημα θα πρέπει αυτές να είχαν επίπτωση στην υπηρεσία.

Σε ότι αφορά την ενεργητική διάσταση του δικαιώματος δηλ. τη συμμετοχή στη πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας, φορείς μπορεί να είναι και τα νπιδ όχι όμως και τα νπδδ, καθώς αυτά έχουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες, που καθορίζονται από τον ιδρυτικό τους νόμο.

Αποδέκτες του δικαιώματος πρώτιστα είναι η κρατική εξουσία αλλά και οι ιδιώτες αφού διαφορετικά η αναφορά στα «δικαιώματα των άλλων» θα ήταν κενό περιεχομένου.

IV. Προστατευόμενες εκφάνσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας.

1. Η οικονομική ελευθερία

α. Η ελευθερία των συμβάσεων

Στο άρθρο 5 παρ. 1 θεμελιώνεται ρητά πλέον στο δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας σύμφωνα και με τη νομολογία (ΣΤΕ 1212/94, 2779/94, 1898/95) η οικονομική ελευθερία, η οποία μέχρι πρότινος έβρισκε έρεισμα στη προστασία της προσωπικής ελευθερίας υπό τη στενή έννοια. Στο σημείο αυτό βέβαια θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ ελευθερίας επιχειρηματικής δραστηριότητας, που ερείδεται στη διάταξη του άρθρου 106 Σ, και της εργασίας και του ελεύθερου επαγγέλματος από την άλλη. Πάντως και οι δύο αναπτύσσονται πάνω στο έδαφος της ελευθερίας των συμβάσεων, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της οικονομικής ελευθερίας και ως εκ τούτου κατοχυρώνεται μέσα από το 5 παρ. 1 Σ.

Η ελευθερία των συμβάσεων αναλύεται σε ελευθερία ή μη της σύμβασης, ελευθερία επιλογής αντισυμβαλλόμενου και ελευθερία καθορισμού του περιεχομένου της.¹¹ Η ελευθερία όμως αυτή δεν έχει την έννοια ότι μπορεί κάθε συμβαλλόμενος να καταγγείλει οποτεδήποτε μονομερώς σύμβαση, χωρίς να υπάρχει ρητή πρόβλεψη σ' αυτή. Αντίθετα στο πλαίσιο της αρχής *pacta sunt servanda* κάθε πρόσωπο μπορεί έγκυρα να αυτοδεσμευτεί και άρα υπχρεούται να σεβασθεί αυτή του την αυτοδέσμευση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι με σειρά αποφάσεων της Ολομελείας του Αρείου Πάγου νομολογήθηκε πρόσφατα ότι δε συνάδει με την ελευθερία των συμβάσεων ως εκδήλωση της οικονομικής ελευθερίας μεταγενέστερη επέμβαση του νομοθέτη εκτός αν γίνεται για λόγους δημοσίου συμφέροντος, αν προσκρούει στα δικαιώματα των άλλων, στο Σύνταγμα, στα χρηστά ήθη ή ασκείται προς βλάβη της εθνικής οικονομίας¹². Σχετική είναι άλλωστε και η Ολ ΑΠ 33/2002 που αφορά την αντισυνταγματικότητα διάταξης νόμου, που θεσπίσθηκε εκ των υστέρων και αφορούσε την ακύρωση προηγούμενης από το νόμο ιδιωτικής σύμβασης έργου των μελών της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών, που προέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης σε περίπτωση πρόωρης καταγγελίας.

2. Η επαγγελματική ελευθερία

α. Η ελευθερία της επιχειρηματικής δραστηριότητας

Η μορφή αυτή οικονομικής ελευθερίας βρίσκει όπως αναφέρθηκε πιο πάνω στο συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 5 παρ. 1 και 106 ιδίως παρ. 2 Σ. Ενώ δηλ. στο 5 παρ. 1 προέχει η υποκειμενική διάσταση της ελευθερίας της επιχειρηματικής δραστηριότητας του καθενός, στο άρθρο 106 προέχει η θεσμική διάσταση, δηλ. η προστασία του συστήματος της ελεύθερης

¹¹ Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Β', 1991, 998

¹² Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, 2002, 179-180

οικονομίας ή της οικονομίας της αγοράς.¹³¹⁴ Στη θεωρία γίνεται λόγος για « ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας», η οποία «έγκειται στο δικαίωμα να ιδρύει κανείς και να εκμεταλλεύεται, χωρίς εμπόδια διοικητικής ή συντεχνιακής μορφής, επιχειρήσεις ιδιωτικού ή βιομηχανικού χαρακτήρα»¹⁵.

Πέρα από το δικαίωμα ίδρυσης και εκμετάλλευσης ιδιωτικών επιχειρήσεων, η ελευθερία της επιχειρηματικής δραστηριότητας έχει και άλλες εκφάνσεις.Μερικές από αυτές είναι η ελευθερία της διαφήμισης, η ελευθερία των κερδοσκοπικών ενώσεων , οι οποίες δεν καλύπτονται από το 12 παρ. Σ και η ελευθερία του ανταγωνισμού, που αναλύεται σε ελευθερία πρόσβασης στην αγορά, ελευθερία ανταγωνισμού μέσα σ'αυτή και απαγόρευση αθέμιτου ανταγωνισμού.¹⁶

Η ελευθερία της επιχειρηματικής δραστηριότητας,μπορεί να υπαχθεί σε περιορισμούς με νόμο, όπως προκύπτει και από το 106 Σ.Πρόκειται για το φαινόμενο του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, που προβλέπεται ρητά από την παρ. 1 του α 106 Σ και ανάγεται στην εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και στη προστασία το γενικότερου συμφέροντος¹⁷.

β. Η ελευθερία της εργασίας και του επαγγέλματος

Στη ελευθερία της (εξαρτημένης) εργασίας και του (ελεύθερου) επαγγέλματος προέχει σε αντίθεση με την ελευθερία της επιχειρηματικής δραστηριότητας το στοιχείο της προσφοράς προσωπικών υπηρεσιών.

Η (θετική) ελευθερία της εργασίας και του επαγγέλματος σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να επιλέγει ή να αλλάζει το είδος, το

¹³ Χρυσόγονος , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα,Β'έκδοση,2002,180

¹⁴ Πρβλ. Α.Μανιτάκη,Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων ,1981,222-232.

¹⁵ Α.Μάνεσης, Ατομικές ελευθερίες,1982 ,168

¹⁶ Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα,Β',1991,1004

¹⁷ Χρυσόγονος , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα,Β'έκδοση,2002,183

τόπο και το χρόνο της εργασιακής του απασχόλησης, καθώς και τον τρόπο άσκησής της.¹⁸

Ως εργασία γενικά μπορούμε στο πλαίσιο αυτό να αντιληφθούμε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα που περιέχει το στοιχείο της αμοιβής ή έστω τη δυνατότητα αμοιβής. Συνεπώς συστατικό στοιχείο της ελευθερίας της εργασίας και του επαγγέλματος αποτελεί και η απόλαυση της αμοιβής που προέρχεται από αυτή.

Περιορισμοί μπορούν να επιβληθούν νομοθετικά τόσο στην επιλογή όσο και στην άσκηση του επαγγέλματος ή της εργασίας. Οι περιορισμοί αυτοί θα πρέπει να θεσπίζονται ρητά, ενώ δεν επιτρέπεται διασταλτική ερμηνείας τους. Είναι καταρχήν επιτρεπτή η άσκηση ενός επαγγέλματος που δε ρυθμίζεται από την ισχύουσα νομοθεσία, διότι η μη ρύθμισή του δε σημαίνει και την απαγόρευση άσκησής του. Οι περιορισμοί μπορούν να φθάσουν ως την πλήρη απαγόρευση ενός επαγγέλματος για να διασφαλισθεί ένα άλλο συνταγματικά προστατευόμενο αγαθό.

Συνήθης είναι η πρόβλεψη προηγούμενης διοικητικής άδειας για την άσκηση διαφόρων επαγγελμάτων ή μορφών εργασίας. Η νομολογία πάντως δέχεται ότι η επιλογή ενός ελεύθερου επαγγέλματος, όπως αυτό του δικηγόρου, μπορεί να περιορισθεί μόνο για λόγους ηθικούς ή πνευματικούς που εμποδίζουν την ανέλιξή του και όχι για λόγους οικονομικούς ή άλλους άσχετους προς τις προσωπικές ικανότητες του ατόμου¹⁹, όπως π.χ. η καταπολέμηση του δικηγορικού πληθωρισμού²⁰.

Σχετική, με τους περιορισμούς της ελευθερίας της επιλογής εργασίας και επαγγέλματος είναι και η θέσπιση ορίου ηλικίας με νόμο για την εισαγωγή ή την έξοδο από το ελεύθερο

¹⁸ Α. Μάνεσης, Ατομικές ελευθερίες, 1982, 162-3

¹⁹ ΣτΕ 1628/1999

²⁰ ΣτΕ 365/1990, 813/1991, Ολ ΣτΕ 413/1993

επάγγελμα. Έτσι για παράδειγμα η πρόβλεψη μεγίστου ορίου ηλικίας, που η συμπλήρωσή του αποτελεί κώλυμα για την εγγραφή ασκούμενου δικηγόρου και το διορισμό δικηγόρου ενώ στην αρχή θεωρήθηκε συνταγματική²¹ εν συνεχεία κρίθηκε αντισυνταγματική²².

3. Άλλες μορφές ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας

Πέρα από την οικονομική και επαγγελματική ελευθερία, που εξετάστηκαν ανωτέρω ως επιμέρους προστατευόμενες εκδηλώσεις της προσωπικότητας μπορούν να καταγραφούν και οι εξής:

1. Η σεξουαλική ελευθερία δηλ. το δικαίωμα του προσώπου να αναπτύσσει σεξουαλική δραστηριότητα εφόσον, καθόσον, όποτε, όπως και με όποιον θέλει. Αυτή η ελευθερία δεν εκτείνεται πάντως και σε δικαίωμα του προσώπου να τυποποιεί νομικά τη σχέση του με άλλο πρόσωπο.

2. Η ελευθερία να παρουσιάζεσαι στους άλλους όπως θέλεις. Αυτό σημαίνει ότι ο καθένας αποφασίζει μόνος του εάν, πως και σε ποιό βαθμό θέλει να παρουσιάζεται δημόσια η εικόνα της ζωής του γενικά ή έστω ορισμένες πλευρές της. Αυτή βέβαια βρίσκει κατά βάση έρεισμα στην ειδικότερη διάταξη του άρθρου 9 παρ. 1 Σ. Το άρθρο 5 παρ.1 Σ έχει ένα συμπληρωματικό ρόλο για τις περιπτώσεις που δεν καλύπτονται από το άρθρο 9 παρ.1 Σ.

3. Στην ελευθερία να παρουσιάζεσαι στους άλλους όπως θέλεις ανήκει, ανάμεσα στα άλλα και το δικαίωμα αλλαγής ονοματεπωνύμου.

²¹ Ολ ΣτΕ 727/1985

²² 728/1998, 1368/1999, 98/2004

4. Συναφές είναι και το δικαίωμα του προσώπου να μην του αποδίδονται μη γενόμενες από αυτό δηλώσεις ή εκδηλώσεις. Αυτό απορρέει από την ιδέα του αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, που βρίσκεται στη βάση της συνταγματικής προστασίας της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

5. Σχετική εξάλλου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η καταρχήν αξίωση του μισθωτού έναντι του εργοδότη του να τον απασχολεί πραγματικά, στο πλαίσιο της υφισταμένης σχέσης εξαρτημένης εργασίας. Βέβαια το δικαίωμα αυτό θα μπορούσε να θεμελιωθεί και στα άρθρα 2 παρ.1 και 22 παρ. 1 Σ .

6. Επίσης η αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του ανθρώπου προς το κράτος θα μπορούσε να βρει έρεισμα στο άρθρο 5 παρ.1 και τούτο διότι η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στη ζωή της χώρας θα έχανε μεγάλο μέρος από το νόημα της , εάν η πολιτεία μπορούσε να ανατρέψει οποτεδήποτε τις δικαιολογημένες προσδοκίες, με βάση τις οποίες τα άτομα σχεδιάζουν και προγραμματίζουν την υλοποίηση του συνταγματικού αυτού δικαιώματος.²³

Τέλος αμφισβητείται αν στο άρθρο 5 παρ. 1 μπορεί να θεμελιωθεί *δικαίωμα στο θάνατο*. Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας δεν μπορεί λογικά να περιέχει και την αυτοκαταστροφή της, διότι « ανάπτυξη και καταστροφή είναι δύο αντίθετες έννοιες που δεν συμβιβάζονται»²⁴, άρα δεν αποτελεί καταρχήν δικαίωμα η αυτοκτονία. Ωστόσο σε περίπτωση ανίατων και επώδυνων ασθενειών, η τυχόν άρνηση του ασθενούς για συνέχιση μιας

²³ Χρυσόγονος , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, 2002, 175

²⁴ Ι. Μανωλεδάκης, Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο?, Υ 1994, 531

θεραπείας, η οποία μόνο παρατείνει το μαρτύριό του, μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 2 παρ.1 Σ.

V. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το δικαίωμα στη συμμετοχή στη κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, που προβλέπεται από το άρθρο 5 παρ.1, αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα, οι περιορισμοί του οποίου τίθενται επικουρικά για την οριοθέτηση και την άσκηση των άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων ατομικών δικαιωμάτων στις περιπτώσεις όπου για το συγκεκριμένο δικαίωμα δεν τίθενται συγκεκριμένοι ρητοί περιορισμοί από το ίδιο το Σύνταγμα.